

УДК 340.132.1+340.12+159:34

Павлишин Олег Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ

ПРАВОВЕ СУМЛІННЯ ЯК СЕМІОТИКО-ПРАВОВА ТА ЮРИДИКО- ПСИХОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

Розглянуто правове сумління з позиції семіотико-правового підходу. Визначено поняття, види та функції правового сумління як елемента морально-правової свідомості й морально-правової культури. Розкрито значення розроблення цього феномену для філософії права, семіотики права та юридичної психології.

Ключові слова: право; правове сумління; морально-правова свідомість; морально-правова культура.

Рассмотрена правовая совесть с позиции семиотико-правового подхода. Определены понятие, виды и функции правовой совести как элемента нравственно-правового сознания и нравственно-правовой культуры. Раскрыто значение разработки этого феномена для философии права, семиотики права и юридической психологии.

Ключевые слова: право; правовая совесть; морально-правовое сознание; морально-правовая культура.

The article is devoted to problems of legal conscience on basis of Semiotics of Law's approach. The concept, types and functions of legal conscience as the element of moral-legal consciousness and moral-legal culture are defined. Importance of researching of this phenomenon for the Philosophy of Law, Semiotics of Law and Juridical Psychology is explored. Determined that the legal conscience is control and regulatory mechanism of moral and legal consciousness to guide the actions of people in accordance with their understanding of the

general principles of the legal existence and the particular requirements of law. Argued that the legal conscience reflects the inner experience of their involvement in human rights in the world, an understanding of its fundamental principles or sense its «spirit».

The legal conscience manifests itself in the form of rational understanding of the legal significance of past, ongoing and future activities, as well as in the form of emotional experience their effects, thus combining rational and irrational in the legal consciousness. Proved that the legal conscience makes internal assessment intentions and human behavior through the lens of perceptions of justice relates to the content of legal norms, legal principles and legal ideals.

Assessing the help of Practical Reason own intention or action, man actualizes the legal consciousness of the content of legal ideals and values, which is the criterion for evaluation. The very ability to evaluate their behavior is inherent in every person who lives in a political organized society, it develops in the course of living together with other people and is largely dependent on the overall level of the individual, his life and work experience.

This Philosophy of Law's and Juridical Psychology's category can be considered by means of Semiotic of Law's methodology as a legal sign structure as covering some basic signs, but has independent legal significance.

Keywords: conscience; legal conscience; moral-legal consciousness; moral-legal culture; Philosophy of Law; Semiotics of Law; Juridical Psychology.

У процесах, які за своєю сутністю є інформаційними, знаки є елементарними формами відображення даних, а знакові системи – певними базами даних, які мають притаманні їм способи організації. Подібна база даних є певним символічним образом (моделлю) частини світу, відтвореної в свідомості суб'єкта чи закарбованої в природі (якщо широко розуміти інформаційні процеси). Саме поняття культури є відображенням не лише сукупності матеріальних і духовних надбань людства, але й знакового посередника між людиною і зовнішнім світом. Культура в такому розумінні є способом відбору та структурування елементів навколишнього середовища (як природного, так і соціального) та власного мислення.

Відповідно різні окремі культури по-різному можуть здійснювати подібний відбір і структурування.

Суспільство – це не лише спільнота людських індивідів, це багатовимірна система відносин, пронизана культурними зв'язками, у якій діють специфічні закономірності. Ця система може бути досліджена як з позицій її внутрішньої структури та організації, так і з позицій зв'язку між окремим знаковим елементом та частиною реальності, яку він позначає. Важливим аспектом семіотичних досліджень є також і ставлення людини (спільноти) до змісту даного знаку, оскільки множина цих змістів складає суспільну ієрархію цінностей, яка визначає вектори розвитку людства. Семіотичний (синтаксичний, семантичний, прагматичний) аналіз соціальних феноменів не лише впорядковує знання щодо принципів організації суспільного буття, але й допомагає зрозуміти специфіку сприйняття та відображення світу людиною.

Хоча семіотика як окрема наукова дисципліна «чітко» сформувалась у 1960–70-х рр., ідеї щодо створення метанауки, що виступає надбудовою над науками, які використовують поняття знаку (свого роду «універсальної алгебри відносин»), датуються першими десятиліттями ХХ ст., а її витoki можна знайти у працях М.М. Бахтіна, О.О. Богданова, О.М. Веселовського, Л.С. Виготського, М.В. Крушевського, О.Ф. Лосєва, О.Р. Лурії, О.А. Потебні, П.О. Сорокіна та інших українських і російських вчених, фундаментальних дослідженнях іноземних вчених і філософів – Е. Бенвеніста, Р. Бертрана, К. Бюллера, В. фон Гумбольдта, Ж. Дельоза, К. Леві-Стросса, Ж. Піаже, особливо – Ч. Пірса, Ч. Морріса, Ф. де Соссюра, Е. Кассіра, У. Еко та інших. Перший Міжнародний конгрес із семіотики, у якому брали участь і радянські вчені, відбувся у 1974 році в Мілані. Велике значення для становлення цієї галузі знань мали дослідження Г. Креса, Р. Барта, Р. Ходжа, Н. Хомські, Дж. Фіске, наукова діяльність тартусько-московської школи семіотики на чолі з Ю.М. Лотманом, праці В.В. Іванова, Ю.С. Степанова, Б.А. Успенського, а у нашій країні – дослідження, які здійснювались Г.Г. Почепцовим [12].

На сьогодні семіотичні дослідження розвиваються досить активно та різновекторно: з позицій семіотики вивчається не лише власне мова, література, художні та описові тексти (праці О.М. Портнова, А. Соломоніка, Ю.І. Левіна, С.В. Чебанова,

Г.Я. Мартиненка, Ю.О. Полікарпової, І.Б. Іванової, В.С. Козакової та інших), але й мистецтво та культура в цілому (дослідження В.В. Іванова, С.І. Урманова, Б.А. Успенського та Ю.М. Лотмана, Ю.М. Коротченка та інших). Вчені вивчають логічну семіотику у Львівсько-Варшавській школі (Б.Т. Домбровський), знакову функцію музичного мовлення (С.В. Шип), семіотику візуально-просторових концептів у творчості Т.Г. Шевченка (Л. Генералюк), міфопоетику метаморфози і способи її об'єктивзації у творчості М.В. Гоголя та М.О. Булгакова (Л.Ю. Дикарева), сакральнорелігійні уявлення, міфи і новели (А.С. Кирилюк, С.Т. Махліна), міфоруитуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи (І.В. Пошивайло), семіотику і семантику тризуба (С. Вовканич), семіотику музичного фестивалю (С.П. Зуев), семіотичні інтерпретації настанов комунікації (Р.Р. Якуц), а також самий феномен знаковості (Л.Ф. Чертов) та інші феномени культури в контексті теорії знакових систем. Заслужують на особливу увагу праці з історії семіотики (В.В. Іванов, Г.П. Щедровицький, А.М. П'ятигорський та ін.), символічна інтерпретація символів тоталітарної епохи (Г.Г. Почепцов, І.А. Лебедев), семіотичні дослідження політичної та політико-правової сфери (Н.І. Хабібуліна, Р.А. Рахімов, А.Г. Хабібулін, Є.І. Шейгал), а також аналіз можливостей застосування досягнень загальної семіотики при дослідженні окремих явищ сучасного життя та соціальної реальності в цілому (Ю.В. Романенко, А.В. Чантурія) [13; 20]. Крім того, в останнє десятиліття з'явилися російські навчальні видання з цієї дисципліни – курси лекцій Є.С. Нікітіної, Н.Б. Мечковської, посібник Є.В. Савелової тощо. Здійснений аналіз літератури за цією проблематикою свідчить про те, що інтерес до семіотичних досліджень надалі зростає, а теоретико-методологічний потенціал семіотики далеко не вичерпаний.

Перешкодою для формування академічної традиції семіотики є те, що розмаїття існуючих семіотичних досліджень ще досі є підставою для дискусій щодо її статусу як самостійної науки, а «горизонтальні» зв'язки між окремими галузями семіотики досить умовні. Розвиток цієї дисципліни здійснювався у різних напрямках, що пояснюється певними відмінностями конститутивного характеру, адже в американській семіотиці об'єктом дослідження переважно були невербальні символічні

системи, тоді як європейську науку про знаки розвивали насамперед за допомогою лінгвістичних підходів і методів. Однак при цьому застосування досягнень семіотики до конкретних сфер суспільного буття та людської діяльності доволі продуктивне, а нові галузі знання, які формуються на основі такого застосування, мають чітко окреслений характер і необхідні підстави вважатися самостійними дисциплінами, прикладом чого, як можна визнати, є семіотика права.

Становлення семіотики права пов'язане з працями уже згаданих в контексті визначних філософів і юристів минулого, які здійснювали філософський (логічний) аналіз мови юриспруденції, дослідженнями в галузі герменевтики права, розробками комунікативних теорій права та низкою сучасних юридико-лінгвістичних досліджень. Особливе значення для оформлення автономного статусу семіотики права мали дослідження в цій галузі та організаційні зусилля Бернарда С. Джексона, Роберти Кевелсон, Яна М. Брокмана та інших іноземних вчених, можна засвідчити, що семіотика права здобула світове визнання – щорічно у різних країнах проводяться «круглі столи», з 1987 року видається Міжнародний журнал із семіотики права, існують інші форми координації роботи дослідників у цій галузі. Разом із тим, праць, які б визначали відповідну традицію на пострадянському просторі не досить багато, тоді як і семіотичні дослідження, і правова наука, і юридична практика у країнах колишнього соціалістичного табору мають власну специфіку у порівнянні із західними. Конститутивні проблеми семіотики права як галузі знань також потребують розробки та обґрунтування. У цьому контексті заслуговують на увагу роботи російських науковців – А.А. Денисової, Н.І. Хабібуліної, А.К. Саркісова [14], а також П.М. Рабіновича, О.О. Мережка, В.Д. Титова, С.Е. Зархіної [6; 19], В.В. Речицького, В.М. Вовк, О.М. Балинської, Д.О. Бочарова та інших українських вчених.

Мораль і право – багатовимірні знакові системи, в яких існують зв'язки між елементами одного рівня, міжрівневі зв'язки, а також зв'язки знаків з об'єктами духовної, соціальної та матеріальної дійсності, які вони позначають. Зокрема, право може розглядатися як форма суспільної свідомості, ціннісна і нормативна система, регулятор суспільних відносин, практика організації людського життя. Кожен структурний рівень правової

реальності (правові принципи-ідеї, правові приписи-норми, правові відносини) є зразком підсистеми, в якій поряд із загальними діють і власні закономірності. Знаковий характер моралі та права дозволяє застосувати досягнення семіотики для аналізу морально-правових феноменів, відповідно глибше пізнати як мораль, так і право, а також побачити інші грані цих системних об'єктів.

Особливо важливо зараз не лише визначати й розвивати фундаментальні теоретичні засади семіотичних (та семіотико-правових) досліджень, але й аналізувати конкретні моральні та правові явища за допомогою семіотичного підходу, який дозволяє розкрити їх знакову природу та характеристики. На сьогодні, зокрема, необхідне критичне осмислення сутності і поняття правового сумління, аналіз даного морально-правового феномена з позицій семіотики права та юридичної психології, визначення основних напрямів і проблем теоретичної розробки цієї важливої категорії в контексті дослідження проблем розвитку правової культури в нашій державі та на основі семіотико-правової методології.

Поняття сумління з філософських, етичних та психологічних позицій вивчалось в російській, чеській та польській лінгвокультурах Є.Є. Стефанським [17, с. 88–96], Ю.В. Вітязевим [5, с. 157–161] та О.В. Зубрицькою [7, с. 44–49], семантику цього поняття в буденній свідомості на прикладі співставлення змісту приказок та прислів'їв із філософсько-етичними та психологічними уявленнями про совість вивчав Ю.В. Маркевич [10, с. 27–30], у зв'язку з проблемами семіосфери внутрішнього світу людини, частиною якого є совість, його описувала І.А. Белова [3, с. 161–168; 4, с. 26–29], у співвідношенні з іншими категоріями в ситуації морального вибору цей феномен розглядали С.О. Барсукова [1, с. 36–44; 2, с. 246–250] та К.Р. Сидоров [16, с. 87–91], християнський зміст цього поняття у контексті духовно-морального виховання особистості досліджував Г.Д. Сундуй [18, с. 35–39], а з філософських позицій його аналізував Д.В. Мастеров [11, с. 24–27], у межах більш загальних досліджень значну увагу даному феномену приділяли А.Р. Джонсен, С. Тулмін та інші сучасні дослідники [22]. При цьому сумління в системі елементів не лише моральної, але й правової свідомості практично не розглядалися, тоді як ця проблематика безумовно є

перспективною в науково-теоретичному плані та важливою для правореалізаційної практики.

З огляду на те, що навіть такий класик правового позитивізму, як Г.Л.А. Харт не заперечує певну спільність моралі та права, стверджує про «мінімальний вміст природного права», отже, і моралі [21, с. 175–191; 8, с. 5–15] у праві, однак при цьому вважає одним із критеріїв їх розмежування зверненість моралі до «внутрішнього» аспекту правила (совісті) як форму соціального тиску, співвідношення моралі та права можна визначати таким, що передбачає їхнє взаємопроникнення, припускаючи існування спільної об'єднаної основи, яку можна назвати «джерелом».

Таким чином, якщо визнати хоча б «мінімальне» взаємопроникнення права та моралі, це дає підстави розглядати феномен правового сумління як складову частину правової свідомості та важливий елемент правової реальності, а також важливу передумову розвитку правової культури.

Правове сумління є контрольнo-регуляторним механізмом правової (морально-правової, якщо розглядати право з позитивістських позицій) свідомості, який скеровує дії людей у відповідності з їхнім розумінням загальних засад правового буття та конкретних вимог правових норм.

Розробка категорії правового сумління, яка характеризує особливості сприйняття світу «людиною правовою», людиною як суб'єктом права та носієм правосвідомості, на наш погляд, має важливе значення для філософії права та юридичної психології. Застосування досягнень семіотики права у цьому випадку дає змогу розглядати право як інтегративну систему, розкривати зміст правових знакових конструкцій, які характеризують, з одного боку, ідею права, а з іншого – норму права та правове життя у їх взаємозв'язку. Широке поле для досліджень і перспективи серйозних наукових відкриттів відкриваються також і для юридичної психології, яка здатна продуктивно залучати психологічне знання для аналізу цього поняття.

Будучи дороговказом на шляху до справедливості, правове сумління відображає внутрішнє переживання людиною своєї причетності до світу права, розуміння його першооснов або відчуття його «духу». Самоконтроль, підкорення власних бажань, самообмеження, здатність особистості самостійно формулювати власні правові обов'язки та вимагати їх виконання, здійснювати

самооцінку вчинків і намірів – це ключові характеристики правового сумління як одного з проявів правосвідомості особистості. Правове сумління дозволяє інтегрувати різні рівні правосвідомості, зв'язок між якими недостатньо досліджений у сучасній юриспруденції. Дійсно, правове сумління проявляється у формі раціонального усвідомлення правового значення минулих, здійснюваних або майбутніх дій, а також у формі емоційного переживання їх наслідків, таким чином, поєднує раціональне та ірраціональне у правовій свідомості.

Усвідомлення зовнішніх правил поведінки та перетворення їх на внутрішні правила є головною причиною правильного вибору у ситуації конфлікту та розкаяння у скоєному. І те, й інше є результатом осмисленого вибору поведінки з-поміж декількох альтернативних варіантів.

Можна стверджувати, що правове сумління здійснює внутрішню оцінку намірів і вчинків людини через призму уявлень про справедливість, співвідносить їх зі змістом правових норм, правових принципів і правових ідеалів. Джерелом такої оцінки є здатність усвідомлювати відповідальність за власні наміри та вчинки, дії та бездіяльність, тобто розуміти, оцінювати та критично осмислювати відповідність (невідповідність) власної поведінки належному. Оцінюючи за допомогою практичного розуму власний намір або вчинок, людина актуалізує у правовій свідомості зміст правових ідеалів та ціннісних орієнтирів, який є критерієм оцінки. Сама здатність оцінювати свою поведінку є притаманною кожній людині, яка проживає в умовах політично організованого суспільства, вона розвивається в процесі співжиття з іншими людьми та значною мірою залежить від загального рівня розвитку особистості, її життєвого та професійного досвіду, при цьому зміст правових ідеалів та цінностей також може відрізнятися, оскільки формується у зв'язку з конкретно-історичними особливостями функціонування соціуму в процесі правового виховання.

Якщо людина вчинила правопорушення, її діяння та оцінка свого вчинку відбуваються в процесі власної внутрішньої боротьби і є наслідком функціонування механізму правового сумління. Цей механізм у правовій свідомості виконує такі функції, як оцінкова, дозвільно-заборонна, корекційна, однак, якщо розглядати цей феномен у більш широкому,

загальнолюдському та загальноправовому розумінні, доцільно згадати світоглядну, інтегративну, комунікативну, регулятивну та контрольну функції правового сумління.

Практичність правового сумління визначається не тільки його постійністю та повсякденним характером, але й тим, що саме розвинене правове сумління допомагає у професійній діяльності юриста правильно оцінювати власні дії, вчинки інших та приймати відповідне нормам та ідеї права рішення у складних ситуаціях, коли кваліфікація справи ускладнена наявністю різних, зокрема, конфліктних інтересів, а самі обставини не піддаються формалізації або не передбачають очевидного розв'язання. Крім того, завдяки дії правового сумління людина знаходить вихід у ситуації, коли відсутній чіткий правовий припис. Якщо невідомі правові норми, які регулюють конкретні життєві обставини, або їх взагалі не існує, фактично саме завдяки правому сумлінню людина знаходить певний вихід із ситуації, а, приміром, суддя приймає рішення у справі в умовах конфлікту правових норм, або тоді, коли через наявні прогалини в праві жодна норма чинного законодавства не може бути застосована до цього конкретного випадку безпосередньо. Так звані «складні» випадки є також сферою застосування філософсько-правових знань і предметом інтересу цієї науки, що зумовлює природний зв'язок різних елементів правосвідомості та необхідність дослідження правового сумління з позицій не лише антропології права, але й інших галузей філософії права.

Той факт, що законодавець або правозастосовник можуть приходити до одного висновку та приймати однакове рішення як внаслідок глибокого розуміння сутності правової проблеми, так і в результаті діяльності механізму правового сумління, однозначно вказує на необхідність розробки цього феномену із застосуванням методології та інструментарію різних галузей знання.

Ця філософсько-правова та юридико-психологічна категорія може бути розглянута за допомогою семіотико-правової методології як правова знакова конструкція, оскільки охоплює декілька елементарних знаків, але має самостійне правове значення. Близькими за значенням знаковими конструкціями є такі, як докори сумління, правдивість, безкомпромісність, порядність, розкаяння та інші.

Види правового сумління – це стани правової свідомості, які характеризують специфіку оцінки суб'єктом своїх вчинків і зміст переживань суб'єкта з точки зору відповідності нормам права. Використовуючи два основні критерії для класифікації, можна виділити наступні види правового сумління:

– за відповідністю змісту діяння та його оцінки суб'єктом (правильне, помилкове);

– за специфікою оцінки діяння суб'єктом (скрупульозне, широке, вузьке, впевнене, невпевнене тощо).

У першому випадку йдеться про стани правової свідомості з точки зору зовнішньої оцінки змісту переживань суб'єкта, у другому – про те, як суб'єкт сприймає правову дійсність та свої вчинки.

Також видається перспективним дослідження правового сумління з позицій юридичної психології з огляду на його широку емпіричну феноменологію та складність структури. Тоді правове сумління розглядається як знання про емоційну цінність уявлень, які в нас наявні з приводу мотивів наших дій, що складається з елементарного вольового акту або необгрунтованого свідомо прагнення до дії, а частково – з усвідомленого почуття. При цьому правове сумління не збігається з сукупністю морально-правових приписів, а передре останній, супроводжує або доповнює та змістовно переважає її, може виступати у якості привхідного афективного явища у психічних процесах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барсукова С. А. Концептуальное поле феномена «совесть» в психологии / С. А. Барсукова // Психологический журнал. – 2013. – № 1. – С. 36–44.

2. Барсукова С. А. Совесть как проявление сущности и индивидуальности человека / С. А. Барсукова // Приволжский научный журнал. – 2010. – № 3. – С. 246–250.

3. Белова И. А. Семантически сопряженные константы: долг и совесть / И. А. Белова // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2010. – № 4. – С. 161–168.

4. Белова И. А. Совесть как семантическая константа внутреннего мира человека и средства её актуализации в

современном английском языке / И. А. Белова // Вестник Бурятского государственного университета. – 2010. – № 11. – С. 26–29.

5. Витязев Ю. В. Смысловые модификации концепта «совесть» в русской лингвокультуре / Ю. В. Витязев // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. – 2010. – № 4. – С. 157–161.

6. Зархіна С. Е. Логіко-семіотичні аспекти аналізу правничих термінів / С. Е. Зархіна // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України. – 2003. – Вип. 62. – С. 200–204.

7. Зубрицкая Е. В. Метафоризация концепта «совесть» в польской языковой картине мира / Е. В. Зубрицкая // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2010. – № 8. – С. 44–49.

8. Касаткин С. Н. Основной труд Герберта Л. А. Харта (на публикацию русского издания книги «Понятие права») / С. Н. Касаткин // Вестник Самарской гуманитарной академии. – Серия: Право. – 2007. – № 2. – С. 5–15.

9. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : [моногр.] / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.

10. Маркевич Ю. В. Концепт «совесть» в русской лингвокультуре (на материале паремиологии) / Ю. В. Маркевич // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. – 2009. – № 2. – С. 27–30.

11. Мастеров Д. В. Совесть как объект исследования: философская ретроспектива / Д. В. Мастеров // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 10. – С. 24–27.

12. Почепцов Г. Г. Семиотика / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, 2002. – 432 с.

13. Романенко Ю. В. Образи смислоутворюючих чинників в функціонуванні соціальних систем : автореф. дис. ... д-ра соц. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / Ю. В. Романенко. – К., 2006. – 44 с.

14. Саркисов А. К. Семиотика права: историко-правовое исследование правовых знаковых конструкций : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Саркисов Андрей Константинович. – Коломна, 2000. – 222 с.

15. Семиотика и Авангард: Антология / под ред. Ю. С. Степанова. – М. : Культура ; Академ. Проект, 2006. – 1167 с.

16. Сидоров К. Р. О совести / К. Р. Сидоров // Вестник Удмуртского университета. – 2012. – № 3–1. – С. 87–91.

17. Стефанский Е. Е. Концепт «совесть» в русской, польской и чешской лингвокультурах / Е. Е. Стефанский // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 71. – С. 88–96.

18. Сундуй Г. Д. Понятие «совесть» в религиозной (христианской) литературе в контексте духовно-нравственного воспитания личности / Г. Д. Сундуй // Вестник Бурятского государственного университета. – 2012. – № 1–1. – С. 35–39.

19. Титов В. Д. Историческое развитие философско-логических концепций языка права / В. Д. Титов, С. Е. Зархина. – Х. : ФИНН, 2009. – 432 с.

20. Чантурія А. В. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А. В. Чантурія. – К., 2006. – 20 с.

21. Hart H. L. A. Are There Any Natural Rights? / H. L. A. Hart // The Philosophical Review. – 1955. – 64. – P. 175–191.

22. Jonsen A.R., Toulmin S. The abuse of casuistry : A history of moral reasoning / A.R. Jonsen, S. Toulmin. – Berkely etc. : Univ. of California press, 1991. – IX, 420 p.

23. Kelsen H. General Theory of Law and State / H. Kelsen. – Cambridge, Mass., 1945.